ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО; ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 347.42
DOI https://doi.org/10.36919/3041-1149(Print)13.2026.47-53

О. Ю. Минюк,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри фінансового та податкового права,
Державний податковий університет
email: mou12@ukr.net
ORCID 0009-0001-6277-6328;
Т. М. Кравцова,
здобувач вищої освіти першого (бакалаврського) рівня
Навчально-наукового інституту права,
Державний податковий університет
email: ktm.axent@gmail.com
ORCID 0009-0004-8819-2082

ВИЗНАННЯ ГОСПОДАРСЬКИХ ДОГОВОРІВ НЕДІЙСНИМИ: ВІД СУДОВОЇ ДОКТРИНИ ДО ПРАКТИЧНИХ НАСЛІДКІВ ДЛЯ БІЗНЕСУ

RECOGNITION OF BUSINESS CONTRACTS AS NULL: FROM JUDICIAL DOCTRINE TO PRACTICAL CONSEQUENCES FOR BUSINESS

У статті комплексно досліджується питання нікчемності та недійсності господарських договорів, а також їхніх правових, податкових і бухгалтерських наслідків для підприємства. Розглянуто поняття правочину, договору та господарського договору, проаналізовано чинне цивільне, господарське й податкове законодавство у сфері регулювання договірних зобов'язань. Особливу увагу приділено судовій практиці в спорах щодо визнання господарських договорів недійсними та застосування наслідків нікчемності правочинів.

З'ясовано, що підставами недійсності господарських договорів можуть бути: суперечність змісту договору вимогам законодавства й моральним засадам суспільства; відсутність належного обсягу цивільної дієздатності сторони; невідповідність волевиявлення внутрішній волі учасника правочину; порушення вимог щодо форми правочину; відсутність реального характеру господарської операції; спрямованість договору на порушення інтересів держави й суспільства. Встановлено, що нікчемний правочин є недійсним у силу закону та не потребує окремого визнання судом, однак у практичній діяльності нерідко виникає потреба в судовому застосуванні наслідків його недійсності.

Проаналізовано, що наслідками недійсності та нікчемності господарських договорів є двостороння реституція, повернення сторонами одержаного за договором, а також можливість стягнення коштів у дохід держави в разі порушення публічного порядку або інтересів держави. Окрему увагу приділено впливу недійсності договорів на бухгалтерський і податковий облік підприємства.

© Минюк О. Ю., Кравцова Т. М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Зазначено, що навіть у разі недійсності договору фактичне здійснення господарської операції повинно враховуватися відповідно до принципу превалювання сутності над формою в бухгалтерському обліку. Наголошено, що ефективна мінімізація ризиків недійсності господарських договорів можлива за умови належного правового аудиту договорів, дотримання вимог до оформлення господарських операцій і постійного моніторингу актуальної судової практики.

Ключові слова: *господарський договір, недійсність правочину, нікчемний правочин, неукладений договір, реституція, фінансові ризики, комплаєнс, правовий аудит, судова практика.*

The article examines the issue of nullity and invalidity of commercial contracts, as well as their legal, tax, and accounting consequences for enterprises. The concepts of a juridical act, contract, and commercial contract are considered, while the current civil, commercial, and tax legislation governing contractual obligations is analyzed. Particular attention is paid to judicial practice in disputes concerning the invalidation of commercial contracts and the application of the consequences of null and void transactions.

It has been established that the grounds for invalidity of commercial contracts may include: contradiction of the contract's content to the requirements of legislation and moral principles of society; lack of the necessary scope of civil legal capacity of a party; inconsistency between the expression of will and the internal will of a participant in the transaction; violation of requirements regarding the form of the transaction; absence of a genuine commercial transaction; and orientation of the contract toward violating the interests of the state and society. It is determined that a null and void transaction is invalid by virtue of law and does not require separate recognition by a court; however, in practice, judicial application of the consequences of its invalidity is often necessary.

The article analyzes that the consequences of invalidity and nullity of commercial contracts include bilateral restitution, return by the parties of everything received under the contract, as well as the possibility of recovery of funds in favor of the state in cases involving violations of public order or state interests. Particular attention is devoted to the impact of contract invalidity on accounting and tax records of enterprises.

It is noted that even in the case of contract invalidity, the actual performance of a commercial transaction must be taken into account in accordance with the principle of substance over form in accounting. It is emphasized that effective minimization of risks related to invalid commercial contracts is possible only through proper legal audit of contracts, compliance with requirements for documenting commercial transactions, and continuous monitoring of current judicial practice.

Keywords: *commercial contract, invalid transaction, null and void transaction, unconcluded contract, restitution, financial risks, compliance, legal audit, judicial practice.*

Постановка проблеми та її актуальність. У сучасних умовах господарювання договір є основним інструментом регулювання майнових відносин між суб'єктами господарювання. Водночас порушення вимог законодавства під час укладення господарських договорів нерідко стає підставою для визнання їх недійсними або нікчемними. Така ситуація породжує не лише цивільно-правові наслідки, а й суттєво впливає на бухгалтерський і податковий облік підприємства. Визнання договору недійсним може спричинити сторнування господарських операцій, коригування фінансової звітності, втрату права на податковий кредит і донарахування податкових зобов'язань. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває комплексне дослідження правової природи нікчемних і недійсних господарських договорів, а також аналіз їхнього впливу на фінансово-господарську діяльність підприємства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика недійсності правочинів і господарських договорів досліджувалась у працях багатьох вітчизняних науковців, зокрема О. Дзери, Н. Кузнєцової, З. Ромовської, І. Рущака, М. Бєлової та інших. Окремі аспекти цієї проблематики висвітлюються і в судовій практиці Верховного Суду та Великої Палати Верховного Суду, а також значний внесок зробили господарські суди різних регіонів.

Мета статті є дослідження правової природи нікчемних і недійсних господарських договорів, аналіз підстав і наслідків їхньої недійсності, а також визначення впливу таких договорів на бухгалтерський та податковий облік підприємства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Будь-яка господарська діяльність ґрунтується на засадах договірного регулювання. Укладена між підприємствами угода створює правовий фундамент для їхньої взаємодії, що дає змогу мінімізувати ризики та попередити виникнення негативних чинників у процесі ведення бізнесу. За своєю сутністю господарський договір є ключовим інструментом для вибудовування зв'язків між суб'єктами, забезпечуючи відповідний баланс у системі господарських відносин. Офіційне підписання документа сторонами є способом оформлення господарського зобов'язання, якому притаманні особливе коло учасників, характер діяльності й чітко визначена мета.

Відповідно до положень частини 1 статті 626 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [1] під договором розуміють погоджену дію двох чи більше сторін, яка має на меті виникнення, трансформацію або припинення цивільних прав та обов'язків.

Водночас у сучасній юридичній науці відсутній єдиний підхід до співвідношення понять «правочин», «договір» і «угода», що зумовлює потребу в їхньому додатковому теоретичному аналізі. Ця термінологічна неоднорідність фіксується не лише на рівні теорії, а й у практичному застосуванні, зокрема в судовій, нотаріальній і договірній діяльності. У Цивільному, Господарському та Сімейному кодексах України вживання цих понять не є уніфікованим, що створює додаткові ускладнення для правозастосовників.

Як слушно зазначають дослідники договірного права, законодавець не завжди дотримується чіткої концептуальної відмінності між цими термінами. Водночас чинна редакція ст. 11 ЦК України [1] визначає, що підставами виникнення цивільних прав і обов'язків є договори та інші правочини. Однак терміни «угода» або «домовленість» серед таких підстав не згадуються, хоча вони активно використовуються в спеціальному законодавстві й усталилися в юридичному обігу.

У зв'язку із цим у юридичній науці сформульовано ряд підходів до розмежування та співвідношення зазначених категорій. Зокрема, пропонується виходити з концепції, за якою:

– двосторонні та багатосторонні правочини є водночас договорами й угодами;

– терміни «договір» і «угода» – тотожні в змісті;

– термін «домовленість» потрібно тлумачити як договір (угоду), якщо її укладено з дотриманням вимог, установлених до договорів.

У сучасних умовах господарювання, що характеризуються радикальною трансформацією нормативного поля, зокрема через скасування Господарського кодексу України згідно із Законом України № 4196-IX [2], питання правової долі договорів набуває критичного значення для фінансової стабільності підприємств.

Також варто зазначити, що на рівні господарського процесуального законодавства поняття «договір» не отримало нормативного закріплення. Системний аналіз Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України) [3] дає змогу зробити висновок, що цей Кодекс не містить окремих методологічних засад для ідентифікації категорії договору та його специфічних рис.

Сучасні науковці, як-от І. Рущак, М. Бєлова, підкреслюють, що воля й зміст правочину повинні відповідати не лише формальним нормам, але й загальним принципам цивільного права, зокрема розумності, справедливості та захисту інтересів третіх осіб [4, с. 406].

Ключове значення для визначення правових наслідків договору мають умови його дійсності, закріплені в цивільному законодавстві, а саме в ч. 1 ст. 203 ЦК України:

– зміст правочину не може суперечити ЦК України, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави й суспільства, його моральним засадам;

– особа, яка вчиняє правочин, повинна мати відповідний обсяг цивільної дієздатності;

– волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі;

– правочин повинен вчинятися у формі, встановленій законом;

– правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним;

– правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей [1].

Саме відхилення від цих критеріїв може зумовити визнання правочину таким, що не відповідає вимогам закону. У зв'язку із цим особливої уваги набуває правильне розмежування понять недійсності, нікчемності та неукладеності правочинів, які нерідко ототожнюються в юридичній практиці, хоча мають різну правову природу й наслідки.

Недійсний правочин – це правочин, який порушує вимоги закону та може бути визнаний таким за рішенням суду. Відповідно до ст. 215 ЦК України [1] правочин визнається недійсним, якщо він не відповідає вимогам актів цивільного законодавства. Підставами недійсності можуть бути, наприклад, відсутність волевиявлення, протиправна мета, обман, примус, відсутність форми тощо. Водночас для визнання правочину недійсним потрібно, щоб була подана відповідна позовна вимога стороною або заінтересованою особою.

Нікчемний правочин не створює юридичних наслідків, тобто не зумовлює переходу / набуття / зміни / встановлення / припинення прав ні для кого. Саме тому посилатися на нікчемність правочину може будь-хто. Суд, якщо виявить нікчемність правочину, має її враховувати з власної ініціативи в силу свого положення, навіть якщо жодна із заінтересованих осіб цього не вимагає. Оскільки нікчемність правочину має абсолютний ефект і діє щодо всіх, то розумна й обачна особа внаслідок аналізу відповідної норми має усвідомлювати існування очевидної підстави для кваліфікації відповідного правочину як нікчемного. Норма, яка містить підстави нікчемності (темпоральна та сутнісна складова), має бути чинною в момент вчинення правочину [5].

Проте є певні винятки. Суд може визнати дійсним нікчемний правочин, який вчинено:

– усно, якщо законом встановлена його нікчемність у разі порушення обов'язкової письмової форми (ст. 218 ЦК України);

– з порушенням обов'язкової нотаріальної форми, якщо буде встановлено, що він відповідав справжній волі особи, яка його вчинила, а нотаріальному посвідченню правочину перешкоджала обставина, яка не залежала від її волі, або сторони домовилися щодо усіх істотних умов договору, що підтверджується письмовими доказами, і відбулося повне або часткове виконання договору, але одна із сторін ухилилася від його нотаріального посвідчення (ст. 219–220 ЦК України) тощо [3].

Лише нікчемний правочин не може визнаватися дійсним без судового рішення, тоді як оспорюваний вважається дійсним до моменту ухвалення судом рішення про його недійсність.

Практична реалізація механізму визнання правочинів недійсними безпосередньо пов'язана із процесом доказування в господарському судочинстві.

У контексті судового розгляду вирішальне значення мають стандарти доказування, закріплені в ст. 74, 76 ГПК України [3]. Кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень. Для оспорювання правочину підприємство має надати належні та допустимі докази, що підтверджують не лише формальну невідповідність угоди закону, а й наявність дефектів волі, форми або змісту в момент її вчинення.

Водночас судова практика останніх років, зокрема висновки Великої Палати Верховного Суду (далі – ВП ВС), акцентує увагу на потребі в обранні ефективного способу захисту: сам собою позов про визнання договору недійсним не завжди призводить до відновлення прав, якщо він не супроводжується вимогами про реституцію або віндикацію.

Основним правовим наслідком недійсності є двостороння реституція, яка зобов'язує сторони повернути одна одній усе отримане за договором у натурі, а за неможливості – відшкодувати його вартість за ринковими цінами на момент відшкодування. ВП ВС у справі № 918/1043/21 від 18.09.2024 наголошує, що застосування реституції має забезпечувати баланс інтересів, не покладаючи на одну зі сторін «непропорційний тягар» [6].

Потрібно також розрізняти недійсні та неукладені правочини: якщо сторони не досягли згоди щодо всіх істотних умов або підпис на документі підроблено, договір вважається таким, що не відбувся, і не може бути визнаний недійсним через повну відсутність волевиявлення.

У сучасній судовій практиці визнання нікчемного правочину недійсним не вважається належним способом захисту прав, оскільки такий правочин уже є недійсним безпосередньо в силу закону [1], і судове рішення про це не призведе до реального відновлення прав позивача. Якщо між сторонами виникає спір щодо наслідків такого правочину, суд має перевірити відповідні доводи та в мотивувальній частині рішення підтвердити або спростувати обставину нікчемності.

Нікчемний правочин розглядається з погляду права як такий, що юридично не мав місця («не відбувся»), не створює жодних зобов'язань для сторін, крім тих, що пов'язані з його недійсністю, і є недійсним разом з усіма його умовами. Це підтверджено в постанові КЦС ВС від 15 березня 2018 року в справі № 616/137/16-ц [7], де суд зазначив, що вимоги про стягнення неустойки за нікчемним договором не можуть бути задоволені, оскільки такий договір не породжує зобов'язальних відносин.

Суд має повноваження й обов'язок з власної ініціативи робити висновок про нікчемність правочину та застосовувати наслідки його недійсності згідно з частиною п'ятою статті 216 ЦК України, навіть якщо сторони про це не просили [1]. Також нікчемним загалом є договір, укладений з порушенням імперативної вимоги щодо обов'язкового нотаріального посвідчення, наприклад змішаний договір з ознаками найму транспортного засобу за участю фізичної особи.

Окремо потрібно розрізняти нікчемні та неукладені правочини (ті, де сторони не досягли згоди щодо істотних умов, наприклад відсутній підпис на договорі оренди землі): вимога про визнання правочину неукладеним також є неефективним способом захисту, а факт неукладеності має констатуватися судом у мотивувальній частині під час вирішення спору про повернення майна чи усунення перешкод.

Водночас договір не може вважатися неукладеним у разі його фактичного виконання сторонами – повністю або частково. Якщо поведінка сторін підтверджує досягнення домовленості та вчинення дій на її виконання, суд має досліджувати не сам факт укладення договору, а відповідність вимогам чинного законодавства. Проте суд не може визнати неукладений правочин недійсним, оскільки він юридично не існує.

Важливо враховувати, що навіть якщо договір був повністю або частково виконаний, а згодом розірваний сторонами, це не позбавляє їх права звернутися до суду з позовом про визнання його недійсним [8].

Аналогічно закінчення строку дії оспорюваного правочину до моменту подання позову також не є перешкодою для судового розгляду. Водночас Велика Палата Верховного Суду наголошує на потребі розрізняти недійсні правочини та правочини, які не були вчинені (неукладені договори, наприклад, через відсутність підпису), адже неукладений договір не підлягає визнанню недійсним [9]; у такому разі захист прав здійснюється через спростування факту укладення договору в межах негаторного позову [10].

Позов про визнання правочину недійсним може бути заявлений не лише його стороною, а й будь-якою заінтересованою особою, яка має конкретний майновий інтерес і може довести, що вчиненням цього правочину порушено її права чи законні інтереси [1].

Відповідно до пп. 20.1.30 ст. 20 Податкового кодексу України (далі – ПК України) [11] контролювальні органи, визначені пп. 41.1.1 ст. 41 ПК України, мають право звертатися до суду, зокрема подавати позови до підприємств, установ, організацій і фізичних осіб щодо визнання правочинів, що оспорюються, недійсними та застосування визначених законодавством заходів, пов'язаних із визнанням правочинів недійсними, а також щодо стягнення до доходу держави коштів, отриманих за нікчемними договорами. Отже, навіть за наявності ознак нікчемності правочину податкові органи мають право лише звертатися до судів з позовами про стягнення в дохід держави коштів, отриманих щодо правочинів, здійснених з метою, що свідомо суперечить інтересам держави й суспільства, посилаючись на їх нікчемність.

Для підприємства наслідки визнання правочину недійсним виходять далеко за межі суто правової площини. Насамперед вони пов'язані з бухгалтерським і податковим обліком. Якщо підприємство повертає кошти або майно, це зумовлює потребу в сторнуванні проведених господарських операцій, а в разі недійсності правочину за минулі періоди – виправлення фінансової звітності. Відповідно до Положення (стандарту) бухгалтерського обліку 6 «Виправлення помилок і зміни у фінансових звітах» [12] та Міжнародних стандартів бухгалтерського обліку 8 «Облікові політики, зміни в облікових оцінках та помилки» такі коригування повинні здійснюватися ретроспективно, що ускладнює діяльність підприємства та може вплинути на його фінансову репутацію [13].

Згідно із Законом України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» [14] облік базується на принципі превалювання сутності над формою. Це означає, що навіть у разі недійсності договору, якщо фактична операція відбулася (передача товару, надання послуг, оплата), її потрібно відобразити в обліку.

Втім виникає правова колізія: відображення господарської операції за недійсним договором не створює законного зобов'язання, тому може бути кваліфіковане як ризик порушення податкової дисципліни або навіть фальсифікація звітності. Податкова служба, керуючись п. 44.1 ст. 44 ПК України [11], може не визнати витрати, понесені на підставі недійсного договору.

Податкові наслідки також є значними. Визнання правочину недійсним може призвести до втрати права на податковий кредит з податку на додану вартість, оскільки операція фактично вважається такою, що не відбулася. Податкові органи можуть визнати витрати безпідставними, що зумовлює донарахування податку на прибуток, штрафні санкції та пеню. У практиці податкових спорів досить поширені випадки, коли підприємствам доводиться не лише повертати отримані суми, а й сплачувати додаткові податкові зобов'язання, що негативно впливає на їх фінансову стабільність.

Крім фінансово-облікових ризиків, варто враховувати й репутаційні. Факт визнання правочину недійсним може знизити рівень довіри контрагентів, ускладнити доступ до кредитів та інвестицій, а також стати підставою для перевірок з боку контролювальних органів. Витрати на судовий супровід і адвокатські послуги додатково збільшують навантаження на бюджет підприємства.

У зв'язку із цим особливого значення набувають заходи з попередження ризиків. До них належить проведення попереднього правового аудиту договорів, ретельна перевірка повноважень посадових осіб, які підписують угоди, дотримання вимог щодо форми правочинів. Важливим інструментом є впровадження внутрішніх політик комплаєнсу, що дає змогу вчасно виявляти сумнівні або ризикові операції. Бухгалтерський та юридичний підрозділи підприємства мають діяти узгоджено: результати судових процесів одразу відображати в обліку, здійснювати своєчасне коригування даних, повідомляти податкові органи про зміни для уникнення додаткових штрафів. Не менш важливим є створення резервів для покриття потенційних збитків, що відповідає принципу обачності в обліку.

Для підприємств особливого значення набуває перевірка повноважень представників, оскільки правочини, вчинені з перевищенням повноважень без подальшого схвалення, визнаються оспорюваними.

Важливим елементом комплаєнс-стратегії є правильний вибір способу захисту прав. Відповідно до ст. 5 ГПК України, якщо закон не визначає ефективного способу захисту, суд може визначити його відповідно до вимоги позивача [3]. У спорах про недійсність це означає, що позовні вимоги мають бути спрямовані на реальне відновлення становища підприємства (наприклад, поєднання вимоги про визнання правочину недійсним із вимогою про витребування майна або застосування наслідків недійсності).

Висновки. Отже, правові наслідки визнання договорів недійсними або нікчемними для бізнесу мають комплексний характер, оскільки безпосередньо впливають на його фінансово-господарську діяльність, бухгалтерський і податковий обліки. Зокрема, такі прецеденти призводять до сторнування операцій, перегляду фінзвітності, анулювання податкового кредиту та нарахування додаткових податкових зобов'язань. Для зниження цих ризиків компаніям потрібно забезпечити ретельний правовий аудит угод, контроль первинної документації та моніторинг судових рішень. Ефективним рішенням є впровадження системи внутрішнього комплаєнсу. Крім того, важлива роль відводиться синергії між юридичним відділом і бухгалтерією для оперативного відображення судових наслідків в обліку, а також формування резервів під можливі збитки відповідно до принципу обачності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text

2. Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб : Закон України від 09.01.2025 № 4196-IX. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#Text

3. Господарський процесуальний кодекс України : Кодекс України від 06.11.1991 № 1798-XII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text

4. Рущак І. В., Бєлова М. В. Правомірність правочинів у цивільному праві. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. Випуск 6. С. 989–995. URL : https://visnyk-juris-uzhnu.com/wpcontent/uploads/2025/03/65.pdf?utm_source=chatgpt.com

5. Ухвала КЦС ВС від 19.10.2022 у справі № 757/23249/17-ц. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/107706740

6. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18 вересня 2024 року у справі № 918/1043/2. URL : court.gov.ua

7. Постанова КЦС ВС від 15 березня 2018 року у справі № 616/137/16-ц (провадження № 61-5039св18. URL : https://protocol.ua/ru/postanova_ktss_vp_vid_15_03_2018_roku_u_spravi_616_137_16_ts/

8. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 07 серпня 2024 року у справі № 910/22822/17. URL : court.gov.ua

9. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 16 червня 2020 року у справі № 145/2047/16-ц. URL : court.gov.ua

10. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 26 жовтня 2022 року у справі № 227/3772/19. URL : court.gov.ua

11. Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text

12. Про затвердження Національного положення (стандарту) бухгалтерського обліку : наказ Міністерства фінансів України від 28.05.1999 № 137. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0392-99#Text

13. Міжнародний стандарт бухгалтерського обліку 8 «Облікова політика, зміни в облікових оцінках та помилки». URL : https://mof.gov.ua/storage/files/IAS%208_ukr.pdf

14. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні : Закон України від 16.07.1999 № 996-XIV. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14#Text

Дата надходження статті: 05.05.2026
Дата прийняття статті: 25.05.2026
Дата публікації статті: 29.05.2026